

Soltész Márton

Az irodalomszociológiai mozzanat

Terminológiai és módszertani töprengések

„Il s’agit d’une aristocratie de la culture...”
(Robert Escarpit)

■ Az irodalomelmélet kilencvenes évekbeli totális térhódítása idején az ekkor már bő két évtizede költőként, kritikusként és irodalomtörténészként is praktizáló Nyilasy Balázs ekképp indította oktatási tapasztalatait összegző, *Szociálpszichológia és irodalom* című tanulmányát: „Soha semmilyen izolációs erőfeszítés nem fogja tudni elhalványítani a ténytet, hogy az ember szociális fenomen.”¹ Nem véletlenül kezdtem gondolatmenetem fölvezetését ezzel a kissé harcias – egyszerre támadó és védekező – idézettel. Hiszen ha meggondolom, az elmúlt években – Csalog Zsolt életművének, s azon belül a dokumentumirodalom és a különféle szociográfiai iskolák kutatójaként – magam is a főnti evidencia létjogáért perlekedtem. S az eredmény? Folyvást valóság (az „egykorú”, az „ihlető”, a „visszatükrözött”, a „dokumentált” társadalmi valóság) és irodalmiság (a referencialitással opponens viszonyba állított poétikum) összeférhetlenségébe ütköztem. Mai fogalmainkkal élve (talán így jobban érződik a helyzet visszássága): kulturális kontextus és kulturális kód vizsályaival szembesültem. Lassanként rá kellett döbbenjek: ha egy író (mondjuk Mátyás, Mészöly vagy Sütő) mitikus ködbe burkolja vegykonyháját, s így kritikusi vagy a korszak szintézisét megvonni igyekvő irodalomtörténészek képtelenek rajtakapni, honnét szerezte nyersanyagát, akkor műve a tiszta mimészis, a művészi reprezentáció magasrendű megnyilatkozásaként áll előttünk; akkor az a szöveg novellának, regénynek, drámának, elbeszélő költeménynek minősül, amelynek – természetesen – csak és kizárólag *poétikai funkciója* van. Ha ellenben fény derül a forrásra, akár azért, mert a szerző, pusztán óvatlanságból, úgy nyilatkozik (tévében, rádióban, újságban, fűszövegben), hogy technikai segédeszközt (magnót, kamerát, okostelefont) használt, akkor ott bizony szó sincs többé szépirodalomról; az ilyesféle alkotás *elsősorban* dokumentum, azaz reprodukció, *legfőleg* szociográfia; irodalmisá-

ga, poeticitása mindenesetre tüstént zárójelbe kerül és megkérdőjelezetetik. Holott nyilvánvaló: még egy napló, egy memoár, sőt a legszíkárabb szakmai önéletrajz vagy tudományos értekezés sem képes megvalósítani a tárgy reprodukciójának ideálját, nemhogy egy szépirodalmi mű! A fön-
tiekből levonható tanulság szomorú ugyan, de egyértelmű: miközben a nálunk szerencsésebb történelmi fejlődésű országokban egy Antoine Compagnon formátumú irodalmár evidenciaként tétélezheti, hogy az irodalmi szöveg *egyszerre monumentum és dokumentum*,² a mi óvatos, kelet-európai kisebbségi komplexusokkal terhelt értékítéleteink még mindig műfaj-ontológiai prekoncepciókhoz tapadnak. Miért nem lehet egy irodalmi szövegnek – akár Csalog M. Lajosának, *Kilenc cigányának* vagy *Parasztregényének* – egyszerre szépirodalmi és szociálpszichológiai (esztétikai és szociológiai) értéke, karaktere? Avagy: miért ne lehetne egy regény – mondjuk a *Fekete kolostor* – egyszerre forrás (kontextus, dokumentum) és kánondarab (textus, monumentum)?

Hadd tegyem hozzá: minderről éppen a *Magyar Művészet* hasábjain értekezni meglehetősen pikáns gesztus – lévén a szociológiai megközelítésmódnak elsősorban baloldali (s még hozzá gazdag!) hagyományai vannak. Maga Csalog Zsolt, valamint az őt és nemzedékét a szociológia mesterfogásaira tanítgató, a legnemesebb baloldali hagyományok iránt elkötelezett Kemény István is a szociológiát burzsoá áltudománynak minősítő szovjet rendszer miatt lehetetlenül el és kényszerült emigrációba a nyolcvanas évek elején. A valós társadalmi problémákra nyitott, ideológia-mentes (tehát apolitikus, „pártszerűtlen”) szemlélet ekkor is (akárcsak napjainkban) útjában volt az uralmon lévő eszmei érdekcsoport(ok)nak. Azt hiszem, a hetvenes évek elején irodalomszociológiaként megismert művészetelméleti (vagy -történeti) irányzat körüli terminológiai zűrzavar is e sajátos érdekellentéteknek köszönhető. Mert milyen címmel, s főként kinek a bevezetésével és korrigáló-aktualizáló utószavával érkezett meg hazánkba (évtizedes késéssel!) Robert Escarpit alapműve, a *Sociologie de la littérature*?

A válasz közismert: *Irodalomszociológia* címmel, Köpeczi Béla, az MTA főtítkárnak „ideológiailag korrekt” tálalásában.³ Így lett azután az irodalom szociológiájából (a burzsoá áltudomány e veszedelmes ágazatából) egyszerűen „irodalomszociológia”: a tartalomközpontú marxista szövegelemzésre⁴ épülő ideológiai nevelés és az imperialista könyvpiaci befolyás elleni védekezés virtuális kontrollszerve. A két terminus lényegi különbsége természetesen már a hetvenes években nyilvánvaló volt. Az irodalomszociológia – átvitt és konkrét értelemben is – az volt (az maradt), amihez Köpeczi írta az utószót: az irodalom társadalmi aspektusait átideologizált történeti-szociológiai koncepciók alapján vagy tisztán ideológiai alapon magyarázó „történeti-statisztikai” iskola. Az irodalom szociológiája ezzel szemben a nyelvművészet hatásmechanizmusának társadalmi (személyi, piaci, technológiai) feltételeit öszintén fölvető, így például az író (mint művész és kritikus), illetve az olvasó (mint laikus, művész és kritikus) szociokulturális beágyazottságával is számot vető szemléletmódként körvonalazódott. Az egyik irányzattól a másikig vezető, meglehetősen hosszú és rögös utat a korszak számos vezető értelmiségije végigjárta – köztük Király István is, aki az 1952-es Mikszáth-monográfiától – az abban „kidolgozott”, „tökélyre mívelt” dzsentrikritikától – a nyolcvanas évek közepén megjelent Kosztolányi-könyvében immár a szubjektív egyéni tapasztalat hitelességéig jutott.

S ha most vetünk egy pillantást a jelenre is, látnunk kell: bár a szocialista irodalomtudomány időszaka évtizedekkel ezelőtt lezárult, a jelzett terminusok újragondolására a szakma mindmáig nem kerített sort. Egyszerre szégyenletes (reánk) és dicséretes (a szerzőre nézvést), hogy legrangosabb szakmai fórumaink egyikén, az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain egy történész, a kiváló historikus, Gyáni Gábor kellett, hogy – Kerényi Ferenc Petőfi-könyve kapcsán – fölvesse az irodalomszociológia aktualitásának kérdését, és kimondja: „textus és kontextus szüntelen egybejártsága gyümölcöző szempontokkal járulhat hozzá az irodalmi alkotás alaposabb megértéséhez”.⁵ A Kerényi által kijelölt útírány föltétlenül helyes, de menjünk egy lépéssel máris tovább! Javaslom: alkalmazzuk Antoine Compagnon distinkcióját („az irodalom elmélete”: *théorie de la littérature* kontra „irodalomelmélet”: *la théorie littéraire*)⁶ az irodalom szociológiája (*sociologie de la littérature*) és az irodalomszociológia (*la sociologie littéraire*) megkülönböztetésére is! Előbbi – Pierre Bourdieu⁷ nyomán – úgy határozhatnánk meg, mint az irodalom társadalmi vonatkozásaival, funkcióival kapcsolatos „intézményi” kérdéskört, problémaköteget; utóbbi terminust pedig visszavezethetnénk az irodalom szociális aspektusait érvényesítő és exponáló interpretációs metódusok összességének jelölésére. E lépéssel, hitem

szerint, közelebb jutunk az értelmezésben ab ovo jelen lévő *irodalomszociológiai mozzanathoz* is, amelyet Nyilasy Balázs fent idézett cikkében oly pedánsan hangsúlyozott, s amely nem jelent mást, mint irodalmi szöveg és társadalmi valóság (divatos kifejezésekkel élve: *literary text* és *cultural context*) viszonyának (elszakíthatatlan közös gyökereik) permanens újragondolását, tematizálását. Mármost ha végigolvassuk Kővér György *Biográfia és társadalomtörténet* című könyvének oknyomozó tanulmányait,⁸ látnunk kell: nem ördögötöl való dologról van szó, csupán olyasmiről, amelyet az irodalomtudomány által mindig is lassabbnak, nehézkesebbnek és korszerűtlenebbnek ítélt, sőt, az utóbbi évtizedekben némi szelíd lenézéssel kezelt történettudomány máris megvalósított: forráskezelés és történetképzés – végső soron (mű)értelmezés és (ön)megértés – alkotó összehangolásáról.

Az ügy már csak azért is aktuális, mert az irodalom elméletének (*théorie de la littérature*) egy korszaka kétségkívül lezárulni látszik: az immanens elemzés teóriába vetett hit mára megdőlt, s most – a kilencvenes évekhez hasonlóan – ismét egy fellazulási folyamat tanúi lehetünk: friss és tiszta kezek nyomán újfent teret nyernek a megújuló régi módszerek (a filológia, a textológia, az irodalomtörténet, a gadameri hermeneutika), s ezzel párhuzamosan fölerősödnek az évtizedek óta ignorált etikai és esztétikai problémákat bátran napirendre tűző hangok. Mindez nyilván összefüggésben van a második ezredforduló tájkára tehető médiatörténeti korszakváltással, a technológiai forradalom legfrissebb vívmányaival-jelenségeivel – így az e-book-olvasókkal s a világhálón ellenőrizhetetlenül hömpölygő digitális szövegtengerrel. Csupa-csupa szociológiai – a *sociologie de la littérature* profiljába vágó – kérdés: a szöveg multiplikálódása, a szerzői jogok és a textus feletti kontroll elvesztése stb. (gondoljunk F. Kittler, N. Luhmann, W. J. Ong, K. L. Pfeiffer és mások médiaelméleti és -történeti munkáira). Figyelemreméltó tudománytörténeti pillanat ez: médiaelmélet és irodalomtudomány rég várt találkozásáé. Ne feledjük: Escarpit az irodalom szociológiája előtt magasodó legfőbb akadálynak még az alakpszichológia és a diltheyi neohegelianus filozófia ötvözetéből létrejött *literaturwissenschaft*-ot tartotta.⁹ Napjainkban ezzel szemben gond nélkül (sőt: termékenyítő tisztasággal) kapcsolódnak össze – hogy most csupán két példát említsek – Hansági Ágnes irodalom- és sajtótörténeti, illetve Mészáros Márton médiatörténeti kutatásai az irodalom- és a társadalomtörténet változatos szempontjaival. Egyáltalán: a mediológiai aspektus markáns jelenléte (beszéljünk bár a *fin de siècle* folytatásos regényközlései által fölvetett szemiotikai és szemantikai problémákról, vagy éppen reformáció, közvetítés és nyilvánosság viszonyrendszeréről¹⁰) már önmagában is

az „irodalomszociológia” megújulásának szükségességét bizonyítja.

A kérdés csak az: milyen legyen ez az új, kettős tudományág. Olyan, amilyen a Köpeczi-korszakban volt? Amely elsősorban az irodalom terjesztésének módjaival, az író társadalmi helyzetével és az olvasóközönség érdeklődésével foglalkozott – különös tekintettel az olvasók társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális helyzetére?¹¹ Amely az egyéni olvasó individualista „ideálja” helyére egyszerűen a közönséget állította be?¹² Vagy olyan, amely író, mű és olvasó hármasságának végre minden tagját adottnak fogadja el, s amely ilyképpen az irodalomértés hasznos segédtudományaként funkcionálhat? Azt hiszem, nem árulok el különösebb titkot, ha jelzem: magam ez utóbbi „típus” megvalósulásában reménykedem. Csakhogy a helyzet – a helyzetünk – ennél egy kissé bonyolultabb. Escarpit 1958-ban azzal kezdte *Sociologie de la littérature* című könyvét, hogy Voltaire kortársainak gondolkodásában az irodalom még a „köznép” szóval azonos eredetű „közönség” ellentétként élt – a kultúra bizonyosfajta arisztokráciájáról volt tehát szó.¹³ Már maga az a tény, hogy most, 2017 januárjában az interpretáció szociológiai aspektusának létjoga felett medítálunk, azt súgja: bizonyos értelemben ismét egy sajátos (a konzumidiotizmus álcájában kísértő) elitizmus föl számolása, tehát az irodalomértés egyfajta demokratizálása a feladat. Mintha egy kontrollszervre, egy kontrollszemléltre volna szükségünk – olyanra, amely „értékképviselő” és „érdekképviselő” harcában¹⁴ következetesen az előbbi irányába billentné a mérleg nyelvét. Amely kritika lenne, és nem politika. Narratíva, és nem ideológia.

Persze talán nem is kéne nekünk ehhez egy komplett irodalomszociológia, elegendő volna annak csupán egyetlen mozzanata. Az *irodalomértés szociológiai mozzanata* – amely azután gondolkodásunk szerves részévé válna.

JEGYZETEK

- 1 NYILASY Balázs: *Szociálpszichológia és irodalom* = NY. B.: „A szó társadalmi lelke”, Bp., Cserépfalvi, 1996, 53.
- 2 „...l'œuvre, à la fois monument et document...” – COMPAGNON, Antoine: *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun*. Paris, Éditions du Seuil, 1998 (Points – Essais), 246.
- 3 ESCARPIT, Robert: *Irodalomszociológia – A könyv forradalma*. Tan. KÖPECZI Béla, ford. VÍGH Árpád, Bp., Gondolat, 1973.
- 4 „Der Inhalt hat gegenüber der Form das Primat, woraus folgt, daß die marxistische Literaturgeschichte nur inhaltsbezogen sein kann. Die wissenschaftliche Untersuchung des Ideenge-
- haltes ist also eine unerläßliche Forderung jeder Kunstanalyse.” – KÖPECZI, Béla: *Die Idee in der Literaturwissenschaft* = K. B.: *Idee, Geschichte, Literatur*, Berlin und Weimar, Aufbau Verlag, 1979, 80.
- 5 GYÁNI Gábor: *Az irodalomszociológia aktualitása: Textus és referencia*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015/1., 16.
- 6 Lásd erről Compagnon könyvének *Théorie de la littérature ou théorie littéraire* című fejezetét: COMPAGNON, I. m., 23–24.
- 7 BOURDIEU, Pierre: *Principles for a Sociology of Cultural Works* = P. B., *The Field of Cultural Productions: Essays on Art and Literature*, ed., intr. Randal JOHNSON, Columbia University Press, 1993.
- 8 KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Bp., Osiris, 2014, 99–191.
- 9 „La principale opposition à la méthode sociologique en U.R.S.S. fut celle du »formalisme«. Officiellement condamnée au cours des années 30, la puissante école formaliste prétendait appliquer une science de l'esthétique aux formes et aux procédés de l'art littéraire. Elle n'est en fait qu'un aspect d'un vaste mouvement qui a ses origines en Allemagne et dans lequel se combinent les influences de la philosophie néo-hégélienne de Wilhelm Dilthey, de la critique philologique et de psychologie gestaltienne. Dans le monde entier, cette *Literaturwissenschaft* ou science de la littérature a été, de la fin du XIXe siècle jusqu'à nos jours, un des plus sérieux obstacles à l'apparition d'une véritable sociologie de la littérature.” – ESCARPIT, Robert: *Sociologie de la littérature*, Paris, Presses Universitaires de France, 1958 (» Qui Sais-je?«, 778), 11. Lásd még e tárgyban: *Le littéraire et le sociale: Éléments pour une sociologie de la littérature*, éd. ESCARPIT, Robert, Paris, Flammarion, 1970 (Science de l'Homme).
- 10 HANSÁGI Ágnes: *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014. (Ráció-tudomány, 19); MÉSZÁROS Márton: *Reformáció, közvetítés, nyilvánosság*. Bp., Fiala Írók Szövetsége, Ráció, 2014.
- 11 KÖPECZI Béla: *Die Ideelle Wirkung des Werkes* = K. B.: *Idee, Geschichte, Literatur... i. m.*, 1979, 190–191.
- 12 ESCARPIT, Robert: *Das Buch und der Leser: Entwurf einer Literatursoziologie* (Köln–Opladen, Westdeutscher Verlag, 1961) nyomán H. SAS Judit: *Emberek és könyvek*. Bp., Akadémiai, 1968 (Szociológiai Tanulmányok, 6), 9.
- 13 „Pour un contemporain de Voltaire, le monde de la «littérature» s'oppose au monde du »public«, dublet de peuple. Il s'agit d'une aristocratie de la culture...” – ESCARPIT, Robert: *Sociologie de la littérature... i. m.*, 7.
- 14 Lásd erről: SZÁSZ László: *Az irodalmár: tudós vagy értelmiségi?* PoLiSz, 2013/154. (november–december), 6–19.